

UOT 94(479.24); 316.37

AZƏRBAYCANIN MİLLİ İNTİBAHININ HEYDƏR ƏLİYEV DÖVRÜ

Anar Nadir oğlu İsmayılov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Mingəçevir Dövlət Universiteti
anar.ismayilov@mdu.edu.az

Xülasə: *Məqalədə Vətən tarixinin ən mühüm dövrlərindən biri – yeni tarixi terminologiya ilə üçüncü intibah dövrü adlandırma biləcəyimiz zamanın hadisə və prosesləri təhlil olunmuşdur. Həmin dövrün Heydər Əliyevin adı ilə birbaşa bağlı olması məsələsi mötəbər mənbələrdən əldə edilmiş faktların dili ilə əsaslandırılmışdır. Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etdiyi iki dövrdə – həm sovet hakimiyyəti, həm də müstəqillik illərində baş vermiş hadisə və proseslər arasında müqayisəli təhlillər və paralellər aparılmış, dövrlər arasında səbəb-nəticə əlaqəsi qurulmuşdur. Azərbaycanın hazırkı intibahını təmin edəcək siyasi xəttin əsaslarının Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən 1993-2003-cü illərdə daha da möhkəmləndirildiyi aydınlaşdırılmışdır. Belə bir qənat irəli sürülmüşdür ki, Ulu Öndər bu cür siyasi fəaliyyəti ilə nəinki Azərbaycanı yeni intibaha qovuşduran təməlləri müəyyənləşdirmiş, həm də intibahı öz fəaliyyəti ilə gerçələşdirəcək siyasi lideri – İlham Əliyevi yetişdirmişdir.*

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Azərbaycan, Bakı, sovet, milli intibah, müəssisə, fabrik*

Heydər Əliyevin siyasi və dövlətçilik fəaliyyətini Azərbaycanın 5000 ildən artıqdır ki, mövcud olan dövlət ənənələri kontekstində tədqiq etdikdə aydın olur ki, o, fəaliyyəti ilə milli intibahı təmin edən nadir liderlərdən biri olmuşdur. Aparılan təhlillər Azərbaycanın Heydər Əliyevə qədərki dövlətçilik tarixində ancaq iki dönəmi milli renessans – intibah dövrü kimi xarakterizə etməyə imkan verir. Bunlardan biri Atabəy Şəmsəddin Eldənizlə başlayan Eldənizlər intibahı, digər isə Şah İsmayıl Xətəinin vahid Azərbaycan dövlətini qurması ilə başlayıb, I Şah Abbasın hakimiyyətinin sonuna qədər davam edən Səfəvi intibahı dövrüdür. Qəti vurğulamaq olar ki, Səfəvilərin zəifləməsindən və süqutundan sonra milli intibahı təmin etmək Heydər Əliyevə qədər heç bir siyasi liderə və dövlət xadiminə qismət olmamışdır. XVII əsrdən XIX əsrin 70-ci illərinə qədər davam edən dövrdə də ictimai-siyasi, mədəni-iqtisadi tariximizdə ayrı-ayrı tarixi hadisələr baş vermiş, cüzi də olsa hansısa nailiyyətlərə imza atmaq mümkün olmuşdu. Lakin milli intibah mahiyyət etibarilə bu nailiyyətlərdən çox-çox yüksəkdə durur. Milli intibah anlayışının mahiyyətində həm siyasi, həm iqtisadi, həm mədəni nailiyyətlərin kompleksi dayanır. Ən əsası bu nailiyyətlərin millətin inkişafına xidmət etməsi nəzərdə tutulur.

XX yüzilliyin 60-cı illərinin sonundan 80-ci illərin əvvəllərinə qədər Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik etmiş Heydər Əliyev Azərbaycanın Milli İntibahını təmin etmək üçün məqsədyönlü fəaliyyətə başlamış, Sovet rəhbərliyinin yaratdığı bütün maneələrə baxmayaraq, mümkün görünən və görünməyən ən müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə, Azərbaycanda kompleks inkişafı təmin edə bilmişdi. O zamana qədər Azərbaycan SSR-in dövlət sistemində kök salmış yad ünsürlərin sayının tədricən azaldılması, azərbaycanlı kadrların önə çəkilməsi, strateji əhəmiyyət daşıyan sahələrə onların təyin edilməsi diqqəti cəlb edirdi. Müdrik dövlət xadimi eks-imperiyanın müttəfiq respublikalarının, sosialist quruluşlu digər ölkələrin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrinə Azərbaycan övladlarını təhsil almaqdan ötrü göndərərək, gələcəkdə ölkənin siyasi və dövlət idarəçiliyində iştirak edəcək milli kadrların yetişdirilməsinə çalışmışdır.

O zaman Azərbaycanda xalq təsərrüfatının davamlı inkişafının təmin olunmasından ötrü SSRİ miqyasında bir çox qərarların qəbuluna, ölkədə ən müxtəlif tələbat mallarına olan tələbi ödəyəcək fabrik və zavodların tikilməsinə, əhalinin iş yerləri ilə təmin olunmasına, sosial rifahın yüksəlməsinə məhz Heydər Əliyevin yürütdüyü siyasət nəticəsində nail olmaq mümkün olmuşdur. 1969-cu ildən 1982-ci ilə qədər keçən illər ərzində Azərbaycanın xalq təsərrüfatının çiçəklənməsinə

töfhə verən 173-dən artıq yeni sənaye müəssisəsi inşa olunaraq istifadəyə verilmişdi. Eyni zamanda ölkədə əvvəlki illərdən mövcud olan istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin o dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması məqsədi ilə yenidənqurma işləri aparılmışdı. Yeni istehsalat sahələri yaradılmış və əhalinin istifadəsinə verilmişdi. Həmin iqtisadi qurumlar içərisində keçmiş SSRİ-də ən böyük olan Bakı Məişət Kondisionerləri zavodu xüsusi yer tuturdu. Bu müəssisənin qurulmasında iştirak edənlər sonralar Heydər Əliyevin xarici ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi istiqamətində atdığı addımları xüsusi qeyd edirlər. Həmin illərdə Azərbaycanda Bakı radioquraşdırma, “Azon”, Elektron Hesablama Maşınları, Süni gön-dəri və Dulus boruları zavodları yaradılmışdır. Mühüm məsələlərdən biri mənzillərin inşası idi. Bakıda və Mingəçevirdə iripanelli evtikmə kombinatları məhz bu illərdə fəaliyyətə başlamışdı. Yaradılan zavodların əhalinin təsərrüfat ənənələrinə uyğunluğuna xüsusi önəm verilirdi. Həmçinin xammal mənbəyinə yaxınlıq nəzərə alınırdu. Yevlaxda yunun ilkin emalı fabrikləri, Lənkəranda və Xaçmazda konserv, Masallıda keramzit çinql zavodları, Bakıda və Xankəndində ayaqqabı fabrikləri, Ələtdə ağac emalı kombinatı, Gəncədə qənnadı fabriki və ət kombinatı, Şəkiddə tütün fermentləşdirmə müəssisələri yaradılarkən məhz bu məqamlar nəzərə alınmışdı. Həmin illərdə Naxçıvan MSSR ərazisində 13, respublikanın ən iri sənaye şəhərlərindən olan Bakıda 28, Gəncədə 7, Sumqayıtda 6, Mingəçevirdə 5 və Şirvanda 3 xüsusi əhəmiyyətli olan yeni sənaye müəssisələri inşa olunmuş və fəaliyyətə başlamışdı [1, s. 16-17].

Heydər Əliyev zəngin neft və təbii qaz sərvətlərinə malik olan Bakıda, zəngin su ehtiyatlarına və təbii gözəlliklərə sahib olan Qarabağda əhalinin etnodemoqrafik tərkibinin azərbaycanlılarının əleyhinə dəyişdirilməsinin qarşısını almışdır. XX əsrin 20-ci illərindən etibarən Bakıda bolşeviklərin həyata keçirdiyi məqsədli siyasət ondan ibarət idi ki, şəhər əhalisinin tərkibində rusların, ermənilərin xüsusi çəkisi artsın, bu əslində gələcəkdə Bakı şəhərinin Azərbaycandan ayrılması planının tərkib hissəsi idi. Heydər Əliyev Bakıda çoxsaylı ali təhsil müəssisələri – universitet və institutların, fabrik və zavodlarının açılmasına nail olmaqla rayon və kəndlərdən safqanlı azərbaycanlıların Bakıya axınını təmin edirdi. Nəticədə təhsil və iş dalınca Bakıya gələn gənclərin hesabına şəhər əhalisinin tərkibi yenidən azərbaycanlıların xeyrinə dəyişirdi. Şəhərin milli siması özünə qayıdırdı. Qarabağın dağlıq hissəsində 1923-cü ildə süni surətdə yaradılmış Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində də ermənilərin xeyrinə həyata keçirilən tədbirlərin qarşısını alınırdu. Bu rayonlardan azərbaycanlı əhalinin miqrasiyasının qarşısını almaq üçün çoxsaylı müəssisələr yaradılır, yol-nəqliyyat infrastrukturunu formalaşdırılırdı.

Mədəni intibahın təmin edilməsi də vacib vəzifələrdən biri idi. Azərbaycan dilinin inkişafı, onun rəsmi statusunun gücləndirilməsi, Azərbaycan ziyalılarının sovet repressiyalarından qorunması milli düşüncənin inkişafına təkan verirdi. Həmin illərdə milli özünüdərkini qaytarılması üçün görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev sovetlər ölkəsi ilə münasibətləri tərs gələn milli istiqlalçılar – Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, akademik Ziya Bünyadovu, Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovu, böyük vətəndaş-alim Abbas Zamanovu, Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadəni, Xəlil Rzanı və başqalarını qorumuşdu [4]. Azərbaycan kinosu XX əsrin 70-80-ci illərində özünün intibah dövrünü yaşayırdı. Azərbaycan mədəniyyəti nəinki ittifaq hüdudlarında, ondan kənar da uğurla təmsil olunurdu. Ölkənin ən müxtəli regionlarında teatrlar, musiqi məktəbləri, yaradıcılıq klubları yaradılırdı.

Bütün bunlar ümumilikdə Azərbaycan intibahını təmin edən amillər idi. Təbii ki, bu Sovet rəhbərliyinin diqqətindən yayınma bilməzdi. Heydər Əliyevin SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini vəzifəsinə irəli çəkilməsinin bir səbəbi də bununla bağlı idi. Lakin təəssüf ki, Heydər Əliyev Moskvaya getməsindən sonra milli intibahı təmin edən amillər tormozlandı, ölkənin yeni idarəçiləri bu milli inkişafın davamlılığını təmin etməyi bacarmadılar. 1991-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsinə qədər və ondan sonrakı ilk illərdə əvvəllər qazanılmış nailiyyətlər itirildi, yaradılmış infrastruktur ciddi şəkildə dağıntıya məruz qaldı. Azərbaycan üçün, Azərbaycan naminə yetişdirilmiş kadrların ölkədən kənara axını baş verdi. Nəticədə müstəqilliyin ilk iki ili ərzində respublika ağır böhrana yuvarlandı. Bundan xilas isə yalnız 1993-cü ildə mümkün oldu. Heydər Əliyevin Azərbaycanda 2-ci dəfə hakimiyyətin zirvəsinə yüksəlişindən sonra sovet

dövründə əsası qoyulmuş, lakin bitirilməmiş işlərin yekunlaşdırılması üçün addımlar atıldı. Eyni zamanda Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu prosesi həyata keçirilməyə başlandı, Müstəqil dövlət üçün vacib olan siyasi institutlar formalaşdırıldı. 1995-ci ildə ölkənin ilk əsas qanunu – Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası qəbul olundu. Yeni dövr həm də müstəqillik dövrünə layiq olan parlament institutunun formalaşdırılmasını zəruri edirdi. Bu məqsədlə həmin ilin noyabrında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə də müstəqillik dövründə ilk seçkilər oldu. Naxçıvan MR-in əsas qanunu isə 3 il sonra – 1998-ci ildə qəbul edildi. Ölkədə insan və vətəndaşların həm azadlıqları, həm də hüquqlarını reallaşdırılmalarına yüksək səviyyədə şəraitin yaradılmasından ötrü reformlara başlandı. Bu cür islahatlar ölkənin sürətli şəkildə demokratikləşməsinə imkan verirdi. Məhz bunun sayəsində 2001-ci ildə Azərbaycan Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv oldu. Siyasi institutların inkişaf etdirilməsi ilə bərabər Heydər Əliyev iqtisadi məsələlərə də xüsusi diqqət yetirirdi. Güclü iqtisadiyyata sahib olmadan güclü siyasi dövlət təsisatlarını formalaşdırmaq mümkünsüz idi. Heydər Əliyev ölkənin karbohidrogen resurslarını müstəqilliyin qarantına çevirdi, oradan gələn gəlirləri milli intibaha yönəltdi. Ayrı-ayrı dövlətlərin qlobal maliyyə gücünə və nüfuzuna malik olan enerji korporasiyaları ilə müqavilələrə imza atıldı. Bu Azərbaycana gəlir və sərmayə formasında maliyyə axınına təmin etdi. Azərbaycanı yaxın gələcəkdə Qafqaz və Mərkəzi Asiya bölgəsinin lider dövlətlərindən birinə çevirəcək enerji projelərinin icrasına start verildi.

Ermənistanla atəşkəs imzalamaqla Heydər Əliyev ordu quruculuğu və iqtisadiyyatın inkişafı üçün Azərbaycana fürsət qazandırdı. Karbohidrogen ehtiyatlarının satışından əldə olunan vəsaitlərin bir hissəsi milli ordunun müasir standartlar əsasında qurulmasına və davamlı inkişafına yönəldildi.

1993-cü ildə Azərbaycan diplomatiyasının və xarici siyasətində də yeni bir mərhələ başladı. Məqsəd də, hədəflər də Azərbaycan naminə idi. Bu mərhələ dünyanın geosiyasi güclərinin strateji və iqtisadi maraqlarının kəsişdiyi regionda yerləşən Azərbaycanın xilas mərhələsi idi [5, s. 131]. Ulu öndər Heydər Əliyev dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabərhüquqlu və qarşılıqlı faydalı əlaqələrin qurulmasını başlıca məsələ kimi irəli sürdü. Regionda və ondan kənarında yerləşən iri güc mərkəzləri ilə münasibətləri yaxşılaşdırdı. Praqmatik, balanslaşdırılmış xarici siyasət xətti Azərbaycanı bir çox bəlalardan xilas etdi.

Milli intibaha mane olan ən böyük amillərdən biri kimi, Ümummilli lider Heydər Əliyev Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə çalışırdı. Bunun üçün beynəlxalq təşkilatlarda və xarici ölkələrdə Azərbaycanın mövqelərinin möhkəmləndirilməsi əsas şərtlərdən biri idi. 1994-cü ilin 5-6 dekabrında ATƏT-in Budapeşt sammitində bu istiqamətdə Heydər Əliyev diplomatiyası ilk qələbəsini qazandı. Budapeşt sammitində “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar ATƏT-in fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi” adlı qətnamə qəbul edildi.

ATƏT-in 1996-cı il dekabrın 2-3-də keçirilən Lissabon sammiti Heydər Əliyev diplomatiyasının Ermənistanla beynəlxalq diplomatik savaşa vurduğu daha bir zərbə oldu. Münaqişə ilə bağlı xeyli dərəcədə Azərbaycanın mövqeyini əks etdirən ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin ayrıca bəyanatı qəbul edildi. Münaqişənin həlli ilə bağlı bəzi prinsiplər, o cümlədən Azərbaycan və Ermənistanın ərazi bütövlüyünün tanınması, Qarabağın işğalda olan ərazisinin məhz Azərbaycanın tərkibində olması təsdiqləndi. Sonralar Ulu Öndər həmin sammit barədə deyirdi: “...Həmin toplantıda Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin mahiyyətini açıb həm Zirvə görüşünün iştirakçılarna, həm də bütün dünya ictimaiyyətinə bildirdik.” [2, s. 9].

Heydər Əliyev eyni zamanda ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrləri tərəfindən müxtəlif dövrlərdə irəli sürülən Anti-Azərbaycan mövqeli sənədləri bütün təkidlərə baxmayaraq qəbul etmədi.

Müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə də Ümummilli lider Heydər Əliyev dövlətin bütün imkanlarından istifadə edərək milli mədəniyyətimizin inkişafı, çiçəklənməsi üçün addımlar atdı. Ölkədə mədəni çiçəklənməni təmin etməkdən ötrü ilk növbədə hüquqi baza yaradıldı. 1993-2003-cü illər ərzində mədəniyyət sahəsinə dair Milli Məclisdə qəbul edilmiş 21 qanunun altında məhz Heydər Əliyevin imzası vardır. Bu qanunlar sırasında “Mədəniyyət haqqında”, “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında”, “Turizm haqqında”, “Nəşriyyat işi haqqında”,

“Muzeylər haqqında”, “Arxiv fondu haqqında”, “Memarlıq fəaliyyəti haqqında” Qanunlar xüsusi yer tutur [3, s. 8] və sözsüz ki, Heydər Əliyev bu sahədə qəbul edilmiş əksər sənədlərin baş müəllifi olmuşdur.

Bu illərdə milli intibah üçün başlıca ünsürlərdən biri olan dil amilinə Heydər Əliyev xüsusi diqqət yetirmiş, Azərbaycan dilinin inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. 2001-ci il iyunun 18-də “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında”, həmin ilin avqustun 9-da “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününü təsis edilməsi haqqında” fərmanlar imzalanmış, 2003-cü il yanvar ayının 2-də isə Heydər Əliyevin digər bir fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu qüvvəyə minmişdi [6, s. 16].

Təhlillərdən və yuxarıda qeyd olunanlardan da aydın olduğu kimi, hazırda yaşamaqda olduğumuz XXI əsr Azərbaycan intibahının təməlləri məhz Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən 1993-2003-cü illərdə qoyulmuşdur. Ulu Öndər uzaqgörən şəxsiyyət kimi nəinki Azərbaycanı yeni intibaha qovuşdurən təməlləri müəyyənləşdirmiş, həm də intibahı öz fəaliyyəti ilə gerçələşdirəcək siyasi lideri – İlham Əliyevi yetişdirmişdir. Bu mənada Ulu Öndərin yeni siyasi lider İlham Əliyev barəsində “Əminəm ki, mənim başa çatdıra bilmədiyim işləri o gerçəkləşdirəcəkdir” deməyi heç də təsadüfi olmamışdır. Gerçəkdən də, İlham Əliyev Azərbaycanı qüdrətinin zirvəsinə yüksəltmiş, milli intibaha qovuşdurmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. 1969-1982-ci illər: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin saytı, -2023. URL: [www.stat.gov.az/ source/others/H.Aliyev/Pdf/14-21.pdf](http://www.stat.gov.az/source/others/H.Aliyev/Pdf/14-21.pdf). –s. 16-17
2. Bədəlov, Ə. ATƏT-in Lissabon sammitində / “Xalq qəzeti”, –2020, 2 dekabr. –s. 9
3. Ələkbərova, N. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycanın mədəniyyət siyasəti / “Xalq qəzeti”, –2014, 11 may. –s. 8
4. Kəlbizadə, E. Azərbaycanı Azərbaycana qaytarmaq missiyası: [Elektron resurs] / “Şərq qapısı” qəz., –2014, 11 iyun. URL: <http://85.132.16.133/index.php/ictimai-siaysi/4368-azaerbaydzan-azaerbaydzana-zhaytarmazh-maeram>
5. Kəlbizadə, E. Heydər Əliyev Azərbaycanın balanslaşdırılmış xarici siyasət konsepsiyasının müəllifi kimi // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, -2013, Xüsusi buraxılış. –s. 130-135
6. Sadıqlı, A.Ə. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. –Bakı: Mütərcim nəşriyyatı, -2001. -180 s.

HEYDAR ALIYEV’S PERIOD IN NATIONAL RENAISSANCE OF AZERBAIJAN

A.İsmayilov

doctor of philosophy in history
Mingachevir State University

Abstract: *In the article, the events and processes of one of the most important periods in the history of our country Azerbaijan, which we can call the 3rd renaissance period, if we express it with new historical terminology, are examined. The issue that that period was directly related to the name of Heydar Aliyev is justified by the language of the facts obtained from reliable sources. Comparative analyzes and parallels have been made between the events and processes experienced during the years of Soviet rule and independence, the two periods in which Heydar Aliyev continued to lead the country, and a cause-effect relationship was established between the periods. It was announced that the foundations of the political line that will provide the current renaissance of Azerbaijan were further strengthened by the national leader Heydar Aliyev in 1993-2003. It has been argued that the great leader not only determined the foundations that led Azerbaijan to a new renaissance with his political activities, but also trained the political leader – İlham Aliyev, who would realize the renaissance with his activities.*

Keywords: *Heydar Aliyev, Azerbaijan, Baku, Soviet, national renaissance, enterprise, factory*

AZERBAIJAN'IN ULUSAL RÖNESANSININ HAYDAR ALİYEV DÖNEMİ

A.N.İsmayılov

tarix üzrə felsefə doktoru

Mingəçevir Dövlət Univetsitesi

Özet: *Makalede, yeni tarihsel terminoloji ile ifade edecek olursak, 3. rönesans dönemi diyebileceğimiz, yurdumuz Azərbaycan tarihinin en önemli dönemlerinden birinin olay ve süreçleri incelenmektedir. O dönemin Haydar Aliyev adıyla doğrudan ilgili olduğu konusu, güvenilir kaynaklardan elde edilen olguların diliyle gerekçelendirilmektedir. Haydar Aliyev'in ülkenin liderliğini sürdürdüğü iki dönem olan Sovyet yönetimi ve bağımsızlık yıllarında yaşanan olaylar ve süreçler arasında karşılaştırmalı analizler ve paralellikler yapılmış ve dönemler arasında neden-sonuç ilişkisi kurulmuştur. Azərbaycan'ın bugünkü rönesansını sağlayacak siyasi çizginin temellerinin 1993-2003 yıllarında milli lider Haydar Aliyev tarafından daha da sağlamlaştırıldığı açıklanmıştır. Büyük liderin siyasi faaliyetleriyle sadece Azərbaycan'ı yeni bir rönesansa götüren temelleri belirlemediği, faaliyetleriyle rönesansı gerçekleştirecek siyasi lideri – İlham Aliyev'i de yetiştirdiği öne sürülmüştür.*

Anahtar kelimeler: *Haydar Aliyev, Azərbaycan, Bakü, sovyet, ulusal rönesans, işletme, fabrika*

Elmi redaktor: s.e.f.d., dos. E.Cəfərova

Çapa təqdim edən redaktor: t.f.d., dos. N.Zeynalov

Daxil olub: 27.09.2023

Çapa qəbul edilib: 04.10.2023